

Received 20.06.2021	Research Article	JOTS
Accepted 04.07.2021		5/2
Published 24.07.2021		2021: 359-379

Budist Uygurlarda Abhiṣeka Ritüeli

Abhiṣeka Ritual in Buddhist Uyghurs

Hasan İsi*

Ankara/Turkey

E-mail: hasanisi21@yahoo.com.tr

This study, consists of evaluations about the concept of *abhiṣeka*, which is the ceremony in which a student or Bodhisattvas enters a Buddhist community or the Buddhahood status by applying various techniques (*dhāraṇī*, *mantra*, *mudrā*, *homa* and *samādhi*, etc.) under the guidance of a religious master. *Abhiṣeka* is a ritual of ‘blessing’ the victory of the person who enters a sacred path as a practice of ‘pouring/sprinkling’, historically similar to the baptism ceremony of Christians. Peculiar to the Buddhist thought system, the Sanskrit *abhiṣeka* is a level that Bodhisattvas will achieve through various stages as a practice of ‘blessing’. It also corresponds to the expression Sanskrit *bhūmi*. *Abhiṣeka*, of which we have information about Mahāyāna and Esoteric Buddhism teachings, is one of the important concepts in the Buddhist religious life adopted by Uyghur Turks. In Uyghurs who adopt different religions (Manichaeism, Buddhism etc.) they come into contact with the influence of various cultures, Sanskrit *abhiṣeka* was taken from the Tocharian A/B, and adapted to Turkish texts based on the Buddha religion as *abiṣek*, *abiṣik* or *abiṣik*. Accordingly, this article aims at the reflections of this term in the Buddhist Uyghurs on the basis of the conceptual value of the concept of *abhiṣeka* in the Buddhist thought system. In these evaluations centred on the teachings of Mahāyāna and Esoteric Buddhism, the Uyghur text in which the concept of *abhiṣeka* is mentioned and the translation of this text, the conceptual value of *abhiṣeka* expression has been tried to be shown within the framework of terms related to Buddhist terminology.

Key Words: Uyghurs, Buddhist Terminology, Abhiṣeka.

* ORCID ID: 0000-0001-7269-3596.

Giriş

Budist düşünce sisteminde, dinî öğreti doğrultusunda bir statü değişikliğini anlatan Skr. *abhişeka* terimi, Budha olma yolunda ilerleyen, gizli öğretilere ulaşma amacıyla olan *Bodhisattva*'ların ve öğrencilerin geçmek zorunda oldukları aşama demektir. Sözlük anlamı, 'su dökme/serpme' olan *abhişeka*, özellikle Ezoterik Budizm'de bir *Guru* önderliğinde dinî geleneğe bağlılık gösteren öğrenciyi gizli öğretilere ulaştırma olarak bir tür 'arınma' ritüeli durumunu ifade etmektedir. *Abhişeka* teriminin kökenleri, Hint toplumunda kralların taç giyme törenlerinde uygulanan 'kutsama' faaliyetlerine dayanmaktadır. Ağırlıklı olarak Ezoterik Budizm içerisinde 'gizli öğretilere giriş' olarak çeşitli ritüelleri başlatması (*dhāraṇī*, *mantra*, *mudrā* ve *maṇḍala*) ile bilinen *abhişeka*, hem Mahāyāna hem de Ezoterik Budizm'e dayalı Budist Uygur metinlerinde görülmektedir. Eldeki çalışma, bu yönüyle *abhişeka* kavramının Budist Uygur metinlerindeki yansımalarını gösterme amacıyla hazırlanmıştır. Mahāyāna ve Ezoterik Budizm'e dayalı Budist Uygur metinlerinde izi sürülen *abhişeka* terimi, bu doğrultuda var olan yazılı metinlerle incelemeye tabi tutulmuştur. İki ana başlıktan oluşan bu çalışmanın ilk başlığı, *abhişeka* kavramının Budist düşünce sistemi içerisinde sahip olduğu görünümü yansıtmaktadır. Çeşitli araştırmacılar tarafından hakkında bilgiler verilen *abhişeka* ifadesi, sahip olduğu dinî değer yönünden Vedic, Mahāyāna ve Ezoterik düşünce ile ilişkili bir kavramdır. Teorik yöne sahip olan bu başlıktan sonra, ikinci başlıkta *abhişeka* kavramı Budist Uygur dinî yaşamı içerisinde Mahāyāna ve Ezoterik Budizm açısından incelenmiş ve devamında bu geleneğe ait metinlerden hareketle, Budist Uygurlarda *abhişeka* teriminin sahip olduğu dinî değer gösterilmeye çalışılmıştır.

1. Budist Düşünce Sisteminde *Abhişeka* Kavramı

Kabul törenleri (İng. *initiation*), bireyler için bir topluluğa girişi sağlayan uygulamalar olarak bilinmektedir. Birey için yeni bir hayata geçişi ifade eden bu uygulamalar, bireyin alışageldiği yaşam şeklini bırakıp yaşanılan toplum içerisinde geçerli ve kabul edilebilir olma özelliği taşıyan durumları seçme olarak nitelendirilmektedir (Sharpe, 2000: 94; Eliade, 1975: 2).

Eski devirlerde papaz ve kralların bir usta tarafından kutsanması şeklinde görülen kabul törenleri, ilkel ya da modern toplumların hemen hemen hepsinde tecrübe edilmiştir. Özellikle, seremoni şeklinde gerçekleşen bu ritüeller, yazının

olmadığı devirlerde tanrılar ile ilişkili bir uygulamadır (Burkert, 1999: 22-23; Guenon, 2003: 201-208).

Kabul törenleri bünyesinde bulunan ‘kutsama’ kavramı, bir kişiyi, yeri ve nesneyi ritüel ya da belli hareketlerle anma olarak bilinmektedir. Budizm’de ‘kutsama’, Budha doğasını yansıtan dünyevi bir nesnenin *stūpa*’lar ya da resimler içerisinde gösterimidir (Buswell, 2003: 178).

Abhiṣeka, bir kimsenin Budist bir gruba girdiğini gösteren törendir. Bu terim, özellikle Tibet Budist Tantralarına aittir. Bir tür vaftiz töreni niteliğine sahip bu kavram, Ezoterik Budizm’de törensel uygulamalarla ve meditasyonla uğraşacak kişilerin geçmek zorunda oldukları bir aşamadır (Kaya, 2017: 14).

Tibetçede *dbang-bskur*, Çince *灌頂 guanding*, Japoncada *kanjō* ve Korecede *kwanjōng* olarak bilinen Sanskritçe *abhiṣeka* ‘yağlama’, ‘kutsama’, ‘yetkilendirme’ ya da ‘kabul törenini başlatma’ gibi anlamlara sahiptir. Bu terim, temelde Hint krallarının yağlanmasına ya da prenslerin taç giyme törenlerine ad iken sonradan Budizm’de *Bodhisattva*’ların Budhaliğa kabulünü yansıtan resmî bir tören olarak görülmektedir (Buswell & Lopez, 2014: 12-13).

Klasik Hint ritüelleri ile benzerlik gösteren *abhiṣeka* ritüeli, Vedik düşünce sisteminden Budizm’e uyarlanmıştır. Gray, bu uyarlama için ‘Vedik gelenek ve Tantrik geleneğin taraftarları arasında fikir ayrılıkları olsa da, özellikle Tantrik gelenek Vedik ritüelleri yansıtan çok sayıda uygulamayı bünyesine katmıştır’ açıklamasıyla Ezoterik Budizm içerisinde var olan *homa*¹ ve *abhiṣeka* gibi uygulamaların Vedik kökenli olduğunu belirtmektedir (2016: 6-7).

¹ Tibetçede *sbyin sreg*, Çince *humo*, Japoncada *goma* ve Korecede *homa* olarak bilinen bu terim, çeşitli sunuların alevlere teslim edildiği Ezoterik bir ritüeldir. Hint yarımadasının eski Brahmanik geleneklerinde bu ritüel, Vedik tanrılara özellikle Ateş Tanrısı Agni’yi merkeze almaktadır. Ezoterik Budizm’de *homa*, hem tahıl ve diğer malzemelerin ateşe atıldığı bir uygulama hem de aşırı bilgelik ateşine yönelik içsel bir sunu olarak görülmektedir (Buswell & Lopez, 2014: 352). Ezoterik Budizm içerisinde *homa* ritüelinin sergilenişi, Vedik uygulamalarla farklılık gösterse de birçok benzer uygulama yine de bu sistem içerisinde yer almaktadır. Ezoterik Budizm içerisinde uzun süreli *homa* ritüelleri söz konusudur. Birkaç hafta sürebilecek bu uygulamalar, bağışçı için maliyetli bir uygulama olarak görülür. Ancak geleneksel olarak *homa* ritüeli, bir uygulayıcının meditasyon sonunda, yapılan hataları saflaştırmak ve kazanılan erdemleri artırmak için gerçekleştirdiği bir uygulama niteliğine sahiptir (Beer, 1999: 335). Tanrılar için adakların yakıldığı *homa*, Ezoterik Budizm’de iç ve dış engellerin ortadan kaldırılması amacını taşımaktadır. Sahip olunan amaca göre, pasifleştirme,

Vedik dönemde, *abhiṣeka* uygulaması, imparator ya da prenslerin altın, gümüş, kil ve bakır gibi maddelerden yapılmış vazolar içinde yer alan su ile kutsanıp üzerlerine kutsal nehirden gelen çamurların ve ineklerden sağılan sütlerin dökülmesi şeklinde de gerçekleşmektedir. Bu uygulama, imparator ya da prenslerin taçlarına ipek bir örtü bağlanarak bir at arabası üzerinde şehir turu atması ile sona ermektedir. Tahta çıkma merasiminde yapılan bu ritüeller, kutsanan kişiyi bölgesel bir ilah kişiliğine büründürmektedir. Budist *abhiṣeka* törenleri, klasik ve ortaçağa özgü taç giyme törenlerinden ilham alınmış olsa da bu ritüelin bazı uygulamaları, Mahāyānist uygulamalarda saflaşma ve arınma durumu için kullanılmıştır. Budist bağlamda *abhiṣeka* ritüeli, *Bodhisattva*'ların taç giyme töreni, yenilenme, Budist cemaat içinde tanınırlık ve bilinirliği gösterme, arınma, kutsanma ve ilah resimlerinin önünde bu şahısların onuruna yıkanma' amaçlı durumlarla görülmüştür (Davidson, 2011: 71-72).

Abhiṣeka, aynı zamanda suyun yaşam veren yönü ile yeniden var olmayı ve tazelenmeyi sembolize etmektedir. Bu yönüyle *abhiṣeka*, bir su gibi yaşamın tüm yönlerine sızıp yaşam gücünü kutsallaştırmaktadır (Swearer, 1995: 279). *Abhiṣeka*'nın kişiye ya da ritüel fikri taşıyan nesnelere yüklediği anlamın önemi, 'su dökme/serpme' uygulaması açısından *vārcas* denilen kavramın da gücünü yansıtmaktadır. *Vārcas*, 'serpme/dökme' eylemindeki suyun içsel gücü olarak yorumlanmaktadır. Kozmik ateş, güneş gibi görkemli güçleri ya da suyun özünde var olan canlılık fikrini taşıyan *vārcas* kavramını elde eden kişi, uzun yaşam ve sevdiklerini güvenceye alma gibi kazanımlar yanında, bir mücadele içinde rakiplerini alt edecek güç ve değer kavramına da ulaşmaktadır. Bu yönüyle, *vārcas*'ın *abhiṣeka* ile olan bu bağlantısı, yeteneklerin onurlandırılması ve güç verilmesi gibi yönlerde (Tsuchiyama, 2005: 51-54).

Abhiṣeka ritüeli, Mahāyāna Budizmi'nde 'taç' sembolü ile görülmektedir. Mahāyāna düşüncesinde 'taç', bilgi ve amaca ulaşmanın en yüksek seviyesi olarak bilinmektedir. Bu sembol, özellikle Budhalık yolunda *Bodhisattva*'ların tecrübe etmekle yükümlü oldukları son aşamayı ifade etmektedir. Bu doğrultuda 'taç' sembolü ile gösterilen güç ve otorite, Budist düşünce sisteminde *cakravartin*

zenginleştirme, bastırma ya da yok etme gibi kategorilere ayrılan *homa*, bu amaçlara uygun ocak şekline, odun türüne ve yakılacak sunulara göre sahiptir (Keown, 2003: 108).

olarak adlandırılan evrenin hükümdarı Budha'yı çağrıştırmaktadır (Twist, 2018: 2-11).

Abhişeka, dört aşamada gerçekleşmektedir. İlk aşama, Budhaliğa ulaşmamış bir öğreti ustası tarafından bir şişe ile yapılan kabul törenidir. Bu uygulamada, vücudun bazı noktaları çeşitli egzersizlerle açılmaktadır. İkinci aşama, beyaz ve kırmızı renkli nesnelere odaklanma yoluyla kişinin sakinlik kazandığı mental odaklanmadır. Kişi, zihnini belli bir noktada sabitlemek için derin bir bakışla kırmızı ve beyaz renkli nesnelere odaklanır. Üçüncü aşama, derin anlayışa sahip olmak için bilgiyi sezme, fark etme durumudur. Bu aşamada kişi, beyaz renkli nesnelere üzerine özellikle aklını eriyen bir buza yöneltmektedir. Dördüncü aşama, yoga teknikleridir. Bu teknik, *aksara*² olarak adlandırılmaktadır. Kişi durmadan ahenkli sözler söyleyerek uygulamayı gerçekleştirir. Bu doğrultuda, dört aşamayı da başarı ile gerçekleştiren kişi, Budist bir topluluğa kabul edilmiş olarak görülmektedir (Wayman, 1987: 1218-1219; Watanabe, 2005: 631-633).

Çoğu durumda, görselleştirme (*maṇḍala*) ile icra edilen *abhişeka*, Mahāyāna Budizmi içerisinde *mantra*'lar ya da *dhāraṇī*'ler olmadan sergilenen iken Ezoterik ritüeller içerisinde bu uygulama, kutsama törenine liderlik edecek bir usta ve aynı zamanda *dhāraṇī*, *mantra*, *mudrā* ve *homa* gibi özel teknikler gerektirmektedir (Davidson, 2011: 71; Gablankowska-Kukucz, 2015: 44-45).

Ezoterik Budizm'in gelişim ve yayılma bulduğu Tang Hanedanlığı döneminde, *dhāraṇī* uygulamalarına dayalı metinlerde *mantra*'larla gelişim bulan *abhişeka*, *Bodhisattva*'ların Budha yolunda oluşlarını doğrulayan ve onlara Budha statüsü veren görünümde *Tathāgata Vajradātu maṇḍala*'sı ile görülmektedir. Budha, diğer dört Budha topluluğu ile Elmas ülkesini yansıtan *maṇḍala* içerisinde yer almaktadır. Bu yönüyle *abhişeka*, sadece Budhaliğa kabul törenini değil, aynı zamanda Budist düşüncesi içerisindeki unsurları da onaylayan bir role sahiptir (Wu, 2019: 249).

2. Budist Uygur Metinlerinde *Abhişeka*

Budist Uygur dinî terminolojisi içerisinde Skr. *abhişeka* 'kutsama, takdis etme' ifadesi, Toharca A/B *abhişek* (ayrıca Toharca B *abhīšek*) üzerinden Eski

² Bu terim, Sanskritçede bir 'hece' ya da 'harf' olarak özellikle Ezoterik Budizm'de, öğretiye yeni başlayanlar tarafından bilinen mistik öneme sahip gizli bir kod demektir (Keown, 2003: 8).

Uygur Türkçesine *abişek* olarak geçmiştir (Röhrborn, 1977: 36; Wilkens, 2021: 2). Budist Uygur metinleri üzerine araştırmalar yapan isimlerce *abişik* (BT III) ve *abişik* (BT VII) şeklinde okunan *abişek* ifadesi bu çalışmada, *Uigurisches Wörterbuch*'ta yer alan *abişek*³ okunuşu ile gösterilmiştir.

Eski Uygur dönemine dair önemli kaynaklardan TT VIII'de *el ornıña olurmišta abişek kıltaçı* bahşısı *karı braman ärdi* 'Kral, tahta çıktığında, taç giyme törenini gerçekleştiren kişi, yaşlı bir Brahmandı' (Röhrborn, 1977: 36) ifadesi içerisinde yer alan *abişek* < Skr. *abhişeka* terimi, dünyevi manada bir hükümdarın tahta geçme seremonisinde bir usta tarafından kutsanması durumunu ifade etmektedir.

Bu çalışmada, iki başlık içerisinde, Mahāyāna ve Ezoterik Budizm temelinde incelenen Uyg. *abişek* <Skr. *abhişeka* ifadesi hakkında yapılan değerlendirmeler, *Altun Yaruk IV. Tegzinç*, BT III, BT VII, BT VIII, Eski Uygurca *Tibet'in Ölüler Kitabı* (*Totenbuch, Book of Deads*) ve *Uşñıša Vijayā Dhāraṇī Sūtra* (UV) adlı metinler yoluyla gerçekleşmiştir. Kavram hakkında detaylı bilgiler içermesi bakımından önem arz eden bu metinlerin Uygurca transkripsiyonu *Berliner Turfantexte* ve *Alttürkische Handschrifte* serilerine göre yapılmıştır.

2.1. Mahāyāna Budizmi Uygur Metinlerinde *Abhişeka*

Abhişeka ritüeli, Budist Uygur metinlerinde Budist bir din bilgini özellikle Śakyamuni Budha ya da bir *Guru* tarafından *Bodhisattva*'ların Budhalığa kabul edildiğini gösteren ve *Bodhisattva*'ları Budha sınıfına koyan bir uygulama törenidir.

BT III 887-895: *tözün maytrı bodis(a)tav täjrim artaŋsiki burhan bahşita alkış altıñız äj öjirä alp şakımunılıg kañıñızta abişek bultuñuz tüp soñıra yarlıkänçüci köñjüllüg bägdini ... yarlıgın adınsıgız kılmatın yapa beş aźun tınl(ı)g oglanlarını yalañuz umugu siz ök bulduñuz* "Soylu Maitreya Bodhisattva Efendimiz! Her şeyden önce, Guru Ratnaśikhin'den övgü ve en son da yiğit ve cesur babanız Śakyamuni'den de kutsama alacaksınız. Merhametli efendi(miz) Bahdiniyi... emrini değıştirmeden beş varoluş formunda olan tüm varlıkların umudu siz oldunuz" (64).

BT III 1007-1014: *tözün maytrı-y-a alp şakımunılıg kañıñıztm abişeklig alkış alıp ok agtınıp tuğtuñuz tuşitta altun öñlüg maydarı-y-a anta ärtäci täjrilärkä alku nomlarını mäsizin amrılmış nırvannıñ kirsizin aça adıra nomlayur siz* "Soylu Maitreya, Efendimiz! Abhişeka kutsamasını cesur babanız Śakyamuni'den aldınız ve

³ Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *abişek* kelimesi dışında bu sözcükten türemiş, *abişeklig* 'Kutsama' ifadesi de söz konusudur. Bu ifade Röhrborn'a göre, BT III'te *alkış* kelimesi ile ikileme olarak kullanılmaktadır (1977: 37).

sonra yükselip Tuśita'da yeniden doğdunuz! Ve Siz, orada (Tuśita'da) tanrılara, tüm unsurların anlamsızlığını (Dharma) ve Nirvāṇa'nın saflığını vaaz ediyorsunuz" (71).

BT III içerisinde ilgili satırlarda tanıklanan Uyg. *abišek* < Skr. *abhiṣeka* ifadesi, tarihsel olarak Bodhisattva Maitreya'nın Śakyamuni tarafından Budhaliğa kabul edildiği ritüel olan *abhiṣeka* törenine atıfta bulunmaktadır. Budist düşünce sistemini benimsemiş çoğu halkın dinî yaşamında yer alan Maitreya, hem Mahāyāna hem de Mahāyāna dışındaki uygulamalarla görülmektedir. Keown'a göre (2003: 170), Fars düşünce sisteminde kurtarıcı roldeki Mitra kişiliği özelinde Budizm'e Maitreya olarak uyarlandığı düşünülen bu kişilik, Budist düşünce sistemi açısından Śakyamuni Budha'nın ölümünden yaklaşık 500 yıl sonra ortaya çıkacak bir figür olma özelliğini taşımaktadır. Bu figür, Maitreya'nın yeniden doğma süreci olarak bilinmektedir. 'Kurtarıcı' rolünde gerçekleşecek bu yeniden doğuş, Budha öğretisi demek olan *Dharma*'nın yavaş yavaş gerileyip unutulması ve devamında kaybolması ile gerçekleşecektir. Maitreya, bu sürenin sonunda Budha'nın unutulmuş öğretilerini yeniden oluşturma adına Hindistan'da (*Jambudvīpa*) doğacaktır (Buswell & Lopez, 2014: 517). Budist Uygur metni olan *Insadi-Sūtra*'da da hakkında bilgi sahibi olduğumuz Maitreya, bu değerlendirmelerle beraber, şefkatli ve babacan Śakyamuni tarafından kutsanan, beş yaşam biçimindeki canlıların umudu olarak Tuśita cennetindeki tanrılara *Dharma* hakikatini ve *Nirvāṇa*'nın huzur veren sakinliğini anlatacak kişi olarak gösterilmiştir.

Abhiṣeka ritüeli, *Bodhisattva*'ların *on pāramitā*'yı tamamlamaları için gerekli olan beş öğreti türü içerisinde son aşama olarak *Bodhisattva*'ları Budha sınıfına ve Budha bilgisine ulaştırmaktadır.

AY IV. Tegzinç ²⁴⁸⁸⁻²⁵⁰²: *takı y(ä)mä bodis(a)t(a)vlar beş törlüg nomlarka tayanıp onunč bütmiş bışmiş bilgä bilig p(a)ramitig tükäl bütürürlär kayular ol beş tep tesär inčä k(a)ltı äjilki alku nomlarnıñ ädgüsin ayıgın adırtlamakka tayanıp ekinti kara nomlartın irak ketip yürüj nomlarıg tutmakka tayanıp üçünč sansarıg ermämäk nirvanıg sävmämäkkä tayanıp tört buyanlı bilgä biliglig yorıglarıg tüpükdürmäkkä tayanıp beşinč **abišek kılmaklıg** törü üzä burhanlar sanıja kirmäkkä tayanıp* "Ve yine *Bodhisattva*'lar beş türlü öğretilere dayanıp onuncusu muhteşem, tamamlanmış bilgi *pāramitā*'sını (Skr. *kṛtyānuṣṭhāna*) tamamıyla elde ederler. O beş (öğreti) hangileridir? diye sorsa. Birincisi, bütün öğretilerin iyisini (ve) kötüsünü ayırmaya dayanmak, ikincisi siyah öğretilerden (kötü) karmalardan uzaklaşıp beyaz öğretileri (iyi karmayı) tutmaya dayanmak, üçüncüsü *saṃsāra*'dan usanmama *nirvāṇa*'yı sevmemeye dayanmak, dördüncüsü erdem ve bilgi eylemlerini araştırmaya dayanmak, beşincisi *abhiṣeka* yapma töreni ile Budhalar bilgisine girmeye dayanmaktadır" (Tokyürek, 2018: 491-492, 594).

Uygurca metinde *beş törlüg nom* olarak belirtilen kavram, *abhişeka* terimi ile ilişkili Skr. *krtyānuṣṭhāna* (Tokyürek, 2019: 294, 295) terimine karşılık gelmektedir ve beş duyusal bilincin (*vijñāna*) dönüşümü ile Budha bilgeliğine ulaşmayı anlatmaktadır. Uygurca satırlarla hakkında bilgi verilen bu beş duyusal bilinç bilgeliği, kişinin tüm eylemlerinde mükemmellik sağlayarak hem bireye hem de başkalarına yarar sağlamaktadır. Bu bilgelik türleri, tüm varlıkların refahı adına çalışarak bir Budha'nın çeşitli sebeplerle ortaya çıkış nedenleri üzerine düşünceler geliştirmektedir (Buswell & Lopez, 2014: 445). Bu doğrultuda, beş duyusal bilinçten olan *abhişeka*, *Bodhisattva*'ların gerçekleştirmek zorunda oldukları *on pāramitā* hedefi doğrultusunda son aşama olarak ortaya konan başarının taçlandırılması demektir. *Bodhisattva*'ların Budha olma yolunda çeşitli zorlu aşamalardan geçip *abhişeka* ile kutsanması bu yönüyle, Budhalık mertebesi açısından önemli bir durumdur. Bu durum, Budist düşünce sisteminde olduğu gibi Uygur Budizmi'nde de *abhişeka*'nın muhteşem bilgi *pāramitā*'sına ulaştırmada önemli bir aşama olduğunu göstermektedir.

AY IV. Tegzinç içerisinde, *Bodhisattva*'ların muhteşem bilgi *pāramitā*'sına ulaşması durumu ile sunulan *abhişeka* kavramı hakkında bilgiler, ağırlıklı olarak meditasyona dayalı düşünceleri içermektedir:

AY IV. Tegzinç ²⁶³⁵⁻²⁶⁶¹: *beşinç abişek kılmaklıg törö üzä burhanlar sanıya kirmäkkä tayanıp bütmiş bışmiş bilgä bilig p(a)ramitig nätägin bütürürlär abişek kılmaklıg törö üzä burhanlar sanıya kirmäk y(ä)mä kirmäk ärsär k(a)ltı bo üç uguş yertincütä öjı akaniştapavan atl(ı)g öj üzlänčisi t(ä)ñri yärintä üstün alku gañ ügüz içindäki kum sanınča bütmiş buyanlıg tolmiş ädgülüg onunç oronka tägmış bodis(a)t(a)vlarnıñ äñ aşnu olorup burhan kutın bulguluk ulug ärdinilärin etiglig lenhua čäčäk eligi atl(ı)g oronta abişek kılıp burhanlar sanıya kirmäk ärür inčip bodis(a)t(a)vlar bo muntag yañın bo abişek kılmaklıg törö üzä kántü ät'özlärin burhanlar sanıya kigürmäkläri üzä ötrü bütmiş bışmiş bilgä bilig p(a)ramitig uz bütürürlär* “Beşincisi *abhişeka* yapma töreni ile Budhalar düşüncesine girmeye dayanıp muhteşem bilgi *pāramitā*'sını nasıl elde ederler? *Abhişeka* yapma töreni ile Budhalar düşüncesine girmek yine hangisidir? diye sorsa, *abhişeka* yapma töreni ile Budhalar düşüncesine girmek, bu üç alandan önce akanisthaparyana adlı renk kesici Tanrı yerinden üstün, bütün Ganj nehri içindeki kum sayısınca tamamlanmış erdemli tam, muhteşem iyilikli onuncu yere ulaşmış *Bodhisattva*'ların en önce oturup Budha saadetini bulacak büyük cevherler ile süslü lotus çiçeği hükümdarı adlı kutsal yerde *abhişeka* yapıp Budhalar düşüncesine girmektedir. Şöyle ki, *Bodhisattva*'lar böyle bu şekil *abhişeka* yapma töreni ile kendi bedenlerini Budhalar düşüncesine girdirmeleri üzerine muhteşem, tamamlanmış bilgi *pāramitā*'sını ustalıklı elde ederler” (Tokyürek, 2018: 501-502, 595-596).

Onuncu aşamaya gelmiş *Bodhisattva* adaylarının gerçekleştirecekleri *abhişeka* töreni hakkındaki bu bilgiler, ilgili ritüelin yapılacağı yer ve ritüelin nasıl bir yöntemle gerçekleştirileceği üzerinedir. *Abhişeka* seviyesine ulaşmış bir *Bodhisattva* öncelikle *akaniştha* denilen tanrı yerine ulaşmıştır. Eski Uygur

Türkçesine ait metinlerde, *akanışt atl(ı)g öñ alkinčusı tǎñri yeri* ‘Akanıştha adlı renk bozan tanrı yeri’ ve *akanıştaparyan atl(ı)g öñ üzlünčüsü tǎñri yeri* ‘Akanışthaparyana adlı renk kesen tanrı yeri’ ifadelerinde görülen Skr. *akanisthaparyana* terimi, ‘eşit mertebe’ anlamında bütün Rupadhatu dünyasındaki evrenin en uç sınırını ifade eder. Ayrıca, Śakra’nın burada doğduğu ve yaşam süresinin bu yerde on altı bin kalpa olduğu söylenmektedir (SH, 1937: 220; Edgerton, 1953: 270; Tokyürek, 2019: 402). Buraya, ancak dördüncü meditasyonu tecrübe ederek ulaşılabildiği de bilinmektedir. *Akanıştha* ‘saf yerler’in beşinci ve en yüksek sınıfıdır. ‘Madde âlemindeki en yüksek beş cennet’e karşılık gelen bu yer, nihai kurtuluştan önceki son yaşamlarını yaşayan ruhsal varlıklar için bir ara duraktır. Budist literatürde bu yer, özellikle Budha ve Vairocana’nın bedeninin bulunduğu yerin adıdır (Buswell & Lopez, 2014: 25). Zaman zaman bu terimin on yöndeki Budha alanlarını içeren tüm evren anlamında kullanıldığı da görülmektedir (Keown, 2003: 8). *Akanıştha* denilen tanrı yerinden sonra *Bodhisattva*’ların Budha Padmaprabha ile tanımlanan büyük cevherler ile süslü lotus çiçeği hükümdarı adlı kutsal yere ulaşır burada Budha düşüncesine girdiği de görülmektedir. Eski Uygur Türkçesine ait metinlerde *lenhua čäčäk eligi* olarak bilinen Padmaprabha, Budha Śariputra’ya verilen isimdir. Śariputra, tarihsel Budha Gautama’nın müritlerinden biri olarak Lotus Sūtra’da, hayal edilemez derecede sınırsız olan *kalpa*’dan geçerek milyonlarca Budha’ya sunularda bulunmaktadır. Bu sunular sonucu doğru kanunla onurlandırılan Śariputra, *Bodhisattva* yolunda ilerleyerek ‘Lotus Işığı Budhası’ olur. Canlıları Budha ya da *Bodhisattva*’ya dönüştürmekle bilinen Śariputra, Uygurca metin içerisinde *Bodhisattva*’ların Budhalık makamına erecekleri *abhişeka* töreninin yapıldığı yerin sahibi olarak görülmektedir (SH, 1937: 279; Edgerton, 1953: 317; Tokyürek, 2019: 215).

2.2. Ezoterik Budizm’e Ait Uygurca Metinlerde *Abhişeka*

Abhişeka ritüeli, Ezoterik öğretiyeye göre, ‘Beş *Dharma*’dan ilkidir ve dört türe sahiptir.

Ölüler Kitabı ⁶²³⁻⁶³⁸: *ulug kölünjüdaki kizläklig yolka kirgükä beş törlüg nomlar kǎrgäk ärür aňbaşlayu tört törlüg abişeklig tolu tükäl täginmäk anta basa eki y(e)girmi törlüg tüp täriñ tamngaklarını bışrunmak üzä irü bälgü körmäk bolarnı yol kılıp yolca yorımakın bolar y(ä)mä tüş birlä kavışmak ärür bolarta kayusın bışrunsar aňbaşlayu ät’özüg beş törlüg dyanta olurmaklıg yanca yaratı oluru üstünki tun yeel birle altınki yeel tun ekigüni kavlanışdurup bışrunmakı üzä tört törlüg tun yeel tutm(a)klıg irü bälgülär altı törlüg bäk yarp ornaglıg irü bälgülär bolur* “Mahāyāna’nın gizli yoluna girmek için beş tür *Dharma* gereklidir. Birincisi, *abhişeka*’nın dört mükemmel kazanımıdır. O halde, on iki çeşit çok derin talimatı gerçekleştirerek ve onlardan çıkış yolunu

hazırlayarak ve o yolda yürüyerek ve onları meyvelerle birleştirerek işaretleri görmek gereklidir. Bunlardan hangisi gerçekleşir, denilirse, öncelikle beş tür Dhyāna'da oturma yöntemine göre vücut düzleştirilir ve öyle otururken, biri üst nefes-rüzgâr ve alt rüzgâr-nefesi birleştirilir, bu ikisi; ve böyle bir farkındalık sayesinde, dört türden nefes rüzgârlarına tutunmanın ve altı tür sabit yerin işaretleridir” (Zieme & Kara, 1979: 128-129).

Uygurca metin, *abhiṣeka* kavramının dört türü hakkında bilgiler vermese de, bu kavramın sahip olduğu türler, Dasgupta tarafından *Kalasā-bhiṣeka* (Saf Bilgiye Geçiş), *Guhya-bhiṣeka* (Gizli İnanca Geçiş), *Prajñā-bhiṣeka* (Mükemmel Bilgiye Geçiş) ve *Vajra-bhiṣeka* (Elmas gibi Parlak ve Sert Gerçeğe Geçiş) ifadeleri ile gösterilmiştir (1950: 176). Bu terimler dışında, Śrī Cakra-Sambhāra-Cakra'ya göre, *abhiṣeka*'nın altı türü vardır. Bunlar, *Udaka* (su), *Mukuṭa* (taç), *Vajra* (şimşek), *Ghaṇṭā* (çan), *Nāma* (isim) ve *Ācāraya* (öğretmen) şeklindedir. Bu altı türün her biri, *altı Tathāgata* doğası ile ilişkilidir. Bu altı *abhiṣeka* türünden sonra gizli inanca geçiş töreni olan *Guhyābhiṣeka* ile bu uygulama sonlanmaktadır. *Abhiṣeka* kavramına ait bu türler ve karşılıkları sembol Budhalara bakıldığında, *Udaka* (su) ile kabul törenini başlatma, ideal bilginin doğasıdır ve Akśobhaya'yı temsil eder. *Mukuṭa* (taç) ile kabul törenine giriş yapma eşitleyici bilgiyi (Samatajñāna) temsil eder ve Ratnasambhava'yı çağrıştırmaktadır. *Vajra* ile ritüele başlama, ayırıcı bilgiyi ifade ederek Amitābha Budha'yı çağrıştırmaktadır. *Ghaṇṭā* ile ritüele başlangıç, görevlerin yerine getirilmesini ifade eder ve Amoghsiddhi'yi temsil eder. *Nāma* ile başlangıç, saf *Dharma* küresi bilgisini ve Vairocana'yı temsil eder. *Kalasābhiṣeka* olarak bilinen son tür, saf bilgiyi (Vajrajñāna) temsil eder (Prasad Sing, 2010: 131). Prasad Sing (2010) tarafından Śrī Cakra-Sambhāra-Cakra'dan alıntılanan altı tür içerisinde *abhiṣeka* kavramı, çeşitli aşamalar ve tekniklerle Ezoterik Budizm içerisinde görülmektedir.

Abhiṣeka, Ezoterik Budizm açısından öneme sahip *āḥ* ve *huṃ* heceleri vasıtasıyla bir *Guru* liderliğinde gerçekleşmektedir.

BT VIII A 348-366: oot bulup āt'ōztāki ayıg kılnc ārip āt'ōznūy sitisin buldum tapdım kumgan **abiṣekin** tāgindim tep sakınu ol bahşınıy tamgakındaki **a użiktin** kızıl öjnlüg **a użik** körklüg yaruklar ünüp tıtsınıy tamgakıya şıñip tıltāki ayıg kılnc ārip tılñiñ sitisin buldum kiżlak **abiṣekig** tāgindim tep sakıngu ol bahşınıy yüräkündeki **huṃ użiktin** kök öjnlüg **huṃ użik** körklüg y(a)ruklar ünüp tıtsınıy burun yüdinčā kirip yüräkintā **huṃ użik** körklügin turup köjültāki ayıg kılnc ārip köjülnüñ sitisin bilgä bilig tüz bilig **abiṣekig** tāgindim “Ateş olur ve (böylece) bedeninin kötü işleri arındırılır ve kişi şunu söylemelidir: Vücudun siddhi'sine ulaştım, Abhiṣeka'ya ulaştım. *Guru*'nun boğazındaki *āḥ* hecesinden, kırmızı ışıkların yükseldiğini ve öğrencinin boğazına nüfuz ettiğini hayal etmek gerekir, böylece kötü sözler dilden arınır ve kişi “Konuşma siddhi'sine ve gizli Abhiṣeka'ya ulaştım” demelidir. *Guru*'nun kalbinden *huṃ* hecesinin yükselip öğrencinin burun deliğinden girip *huṃ*

şeklinde kalbinde durduğunu hayal etmek gerekir. Böylece, zihnin zayıf işleri arındırılır ve kişi “Zihnin siddhi’sine, bilgeliğin Abhişeka’sına (Prajñā) ve bilgiye (jñāna) ulaştım” demelidir” (53-54).

Tulku Thondup Rinpoche (1997: 229-230), eski dönemlerde büyük bir gizlilikle yapılan *abhişeka* uygulamasının dış destek (ustanın gücü) ve iç destek (sahip olunan aydınlanma doğası) yoluyla kişiyi amaca ulaştırdığını belirtmektedir. *Abhişeka* ritüeli ile başlayan uygulamada, öğrenci yerine getirmesi gerekli yükümlülükleri gözlemledikten sonra, uyanmayı meditasyon ile hedeflemektedir. Bu öğrenciler, ‘tamamen aydınlanmayı fark ediş olan gelişme ve mükemmelleşme’ meditasyonunu uygulayarak yetki almaktadır. Tulku Thondup Rinpoche tarafından ifade edilen bu görüşten hareketle, Ezoterik Budizm içerisinde bir *guru* liderliğinde gerçekleşen bu arınma ritüeli, BT VIII içerisinde detaylı bir anlama sahiptir. BT VIII içerisinde bedenın kötü işlerden arınıp vücudun amacına erişilmesi durumu, kavanoz içerisindeki su metaforu ile görülmektedir. Bu geçiş, *Guru* kavramı özelinde büyüü sözlerin söylenmesi ve düşünme gücü ile şeklindedir. BT VIII’deki bu bilgilere göre, *Guru*’nun boğazından kırmızı renkte çıkan *āḥ* hecesi, öğrenciye nüfuz edip bünyesinden kötü sözleri çıkarmaktadır. Düşünme temelli eylemler neticesinde, kötü davranışlarını vücudundan atan öğrenci, ‘sözün başarısı’na ve ‘gizli *abhişeka*’ya’ ulaştım, demektedir. Benlikte söz kavramı noktasında gerçekleşen bu arınma, *āḥ* hecesi ile sağlanmıştır. Yine, Ezoterik Budizm içerisinde görülen büyüü sözlerden *hum* ifadesi, *Guru*’nun kalbinden yükselip öğrencinin burun deliğine ulaşarak zihni arındırmaktadır. Zihni arınan öğrenci, bu doğrultuda ‘zihnin amacına, *abhişeka*’nın bilgeliğine ulaştım’ diyerek arınmaktadır.

BT VIII içerisinde verilen bu bilgiler dışında, üzerinde durulması gereken kavram *siddhi* terimidir. *Siddhi* terimi, Tantrik uygulamaların hedeflediği olağanüstü kazanımlar anlamına gelmektedir. Dünyevi ve dünyevi ötesi kazanımlar şeklinde iki gruba ayrılan *siddhi* kavramının ilk türü, genellikle duyma, uçma, görünmezlik, sonsuz gençlik şeklinde iken dünyevi ötesi kazanımlar ise, *bodhi* denilen ‘aydınlanma’ya ulaşmadır (Keown, 2003: 267). Ayrıca bu terim, Ezoterik Budizm içerisinde Tantrik uygulamalar yoluyla, özellikle *mantralar* okuyarak elde edilen büyü uygulamalarına dayalı gücü de ifade etmektedir (Buswell & Lopez, 2014: 817). Bu yönüyle, BT VIII içerisinde bir *Guru* önderliğinde gerçekleştirilen bu ritüel, dünyevi kazanımlar yanında Budhaliğe ulaşma amaçlı bir tören olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Ezoterik Budizm’de, *abhiṣeka* bir gizemdir. Bir *Guru* tarafından kişiye verilen bu uygulama, öğretiyi olan inancın yükselmesine izin vererek kişiyi genellikle kötü doğumdan kurtarmaktadır.

Ölüler Kitabı 185-191: *bahṣitin kiṣlāklig abhiṣek almiṣin sakınp kertgünč köjül (öritmäk) üzä tugumtın yanmiṣda öjdüin yoridaçı üç nomlarta mah-a mudır-a (tözüg) bıṣurungu ol antag bıṣurunup y(ä)mä ög kaṣta aṣun tudusın körsär ekinti yänä ök (divay) täjriini sakınp kiṣlāklig tapıg udug kılmak üzä yanar* “Kişi, *Guru*’dan *Abhiṣeka*’nın gizemini almıştır ve böylece inancın yükselmesine izin vererek doğumdan kurtulur. Kişi doğumdan kaçtıktan sonra, *Mahāmudrā*’nın üç ileri *Dharma*’da olduğunu fark etmelidir” (Zieme & Kara, 1979: 71-72).

Mahāmudrā, ‘büyük mühür’ anlamında Ezoterik Budizm açısından önemli bir terimdir. Özellikle Tibet’teki dinî mezhepler arasında gelişen bu kavram, gerçekliğin altında yatan doğayı, meditasyonun mükemmel uygulamalarını ve Budhaliğe ulaşmayı temsil etmektedir. *Mahāmudrā*, görünüş ve boşluğun birleştiği aydınlanmış bir farkındalık (*śūnyatā*) hâlidir. *Mahāmudrā*, *samsāra* ve *nirvāṇa* kavramları özelinde gerçekliğe atıfta bulunan bir terimdir. Bu sözcük, hem berraklık ve basitlikle karakterize edilen doğal durumları hem de nihai durumları yansıtan zihin kavramını övmektedir. Ezoterik uygulamalarda dört mühürden en yükseği olan *Mahāmudrā*, ‘temel’, ‘yol’ ve ‘meyve’ olarak üç türe sahiptir. ‘Temel’ kavramı, meditasyon uygulamalarına, ‘yol’ ifadesi kişisel deneyimlere dayanırken bu uygulamalar sayesinde aydınlanma deneyimini kazanmaya da ‘meyve’ denmektedir (Buswell & Lopez, 2014: 500).

Mahāyāna Budizmi’nde olduğu gibi Ezoterik Budizm’de de *abhiṣeka*, bir *Bodhisattva*’nın Budhalık makamına erişmesi için gerekli bir aşamadır. *Abhiṣeka* makamına ulaşan *Bodhisattva*, Budhaliğe erişerek özellikle Ezoterik Budizm içerisindeki gizli öğretiler olarak bilinen *dhāraṇī*ler konusunda yetkilendirilmiş olur. Ancak, *abhiṣeka* makamına ulaşmayan bir kişi, yalnızca öğreti ustası olmaktadır. Ezoterik Budizm’de *abhiṣeka* seviyesine ulaşmamış bir *Guru*’dan yardım dilense bile o kişi, Budhalık makamına erişmeden bir *dhāraṇī* ustası olamamaktadır.

BT VIII A 113-124: *anı üçün buyanlıg yivigig (yıgmakta) katıglanıp yalvarmak üzä kaçan itmäksiz säpmäksiz kertgünč köjül tuṣsar ančata temin alku tıtag basutçılari özin ök kavıṣur birikür abhiṣek täginmäyüik bahṣika yalvarsar y(ä)mä bo aṣuntaki ögrünč mäñjitä ulatı azk(ı)y-a täginčä adiṣtiti bolur näj burhan kutın buldurdaçı anın bahṣılıg burhan ärdinikä yalvarmak tegüci sav ärsär kiṣlāg darni bölükindäki yäg törü ärür abhiṣek täginmäyüik ärsär darniçi tegäli bolmaz* “Kısaca özetlemek gerekirse, *Puṇya* hazinelerini biriktirmiş biri için *Guru*’ya saygı gösterip ibadet etmek kolaydır, oysa *Puṇya* hazinelerini biriktirmemiş bir kişinin zihni için bu zordur. Bu nedenle, *Puṇya* hazinelerini biriktirmeye çalışarak ve hatasız bir inanç ortaya çıktığında

yalvararak, tüm elverişli koşullar kendiliğinden birleşir. Eğer biri abhişeka'ya (henüz) ulaşmamış bir Guru'ya yalvarırsa, yine de “Kutsanma”yı elde etmek için bir Adhiśthita vardır. Bu varoluştaki sevinçler vb. gibi, hiçbir şekilde Budhalığın elde edilmesine izin vermez, bu nedenle: ‘Bir Guru'ya dua -Budha Mücevheri’ olan söze gelince, bu, Gizli Dhāraṇī'nın bölümüdür. Abhişeka'yı (henüz) elde etmemiş birine gelince, ona bir Dhāraṇī uzmanı denilemez” (37-38).

Ezoterik Budizm'de önemli bir figür olan *Guru*, ‘dinî rehber’ ya da ‘öğretmen’ anlamına gelmektedir. Budist toplumlarda öğretmen ve öğrenci arasındaki ilişkinin baba-oğul ilişkisini andırdığı söylenir. Çünkü *Guru*, Budha öğretisini duyan ve bunu kendi yöntemiyle gerçekleştirerek öğrencisine aktarmaktadır (Buswell & Lopez, 2014: 338). Bu doğrultuda, BT VIII içerisinde yer alan bu anlatımda, *Guru* kavramının bünyesinde bir Budha ya da *Bodhisattvalık* makamından ziyade, kişiyi yönlendirme ve *Dharma*'yı kendi yöntemleri ile aktarma çabasının bulunduğu görülmektedir.

BT VIII içerisinde yer alan *abhişeka* kavramı ile ilgili değerlendirmeler yanında, Ezoterik Budizm'de öğreti ustası *Guruların* sahip olduğu saygınlığa dair bilgilendirmeler de söz konusudur.

BT VIII A 255-264: *y(ā)mā bo ārūr včir-a pañcar-a dantir-a-ta çoğlug yalınlig ki včir-a-nıy mandalinta abişek bermiş bahşim nātäg körgülük ol tep ötündükintä atı kötrülmüş y(a)rıkadı bahşi bolmuş ärsär alku burhanlar üzä yükündürülmüş ärür biz yumgıkunıy ögümüz kañımız ärür munı ok köñültä sakinçuluk ärür tep* “Vajrapañjaratantra içerisinde yer alan Hevajra Maṇḍala'sında, “Guru'yu nasıl görüyorsunuz” şeklindeki soruya şöyle cevap verildi: O hepimizin annesi ve babasıdır. Bunu aklınızda böyle tutunuz” (48).

BT VIII içerisinde yer alan bu anlatım, *abhişeka* ve *maṇḍala* terimleri temelinde *Guru* kavramına dikkat çekerek bu kişilerin sahip oldukları tecrübe ve öğreti ustalığı yönünden tüm Budhalarca saygı duyularak anne ve baba yerine koyulduklarını göstermektedir.

Abhişeka, *mantra*, *maṇḍala* vb. teknikleri gerekli kılmaktadır. Ezoterik Budizm'in gelişmesine katkı sunan ve kilit rolde görünen *mantra*, *mudrā*, *maṇḍala* ve *dhāraṇī* gibi kavramlar, ‘mükemmel aydınlanma’ya aracılık ederek Tantrik literatüre ait metinler içerisinde sıklıkla kullanılmıştır (Harvey, 2013: 181). *Mudrā*, *maṇḍala* ve *dhāraṇī*ler, Ezoterik Budizm'in doğuşundan önce çeşitli uygulamalarla görülmüştür. Budist Tantralar, özellikle vücut, konuşma ve zihin açısından Budha'nın üç gizemine önem vermiştir. Bunlar: vücut *mudrā* (el hareketleri), konuşma *mantra* (büyü) ve zihin olarak *samādhi* (derin düşünme) (Wayman, 1973: 31-37). Mahāyāna teorisi ile geçirilen Budha ve *Bodhisattva*'ların vücut, söz ve aklın kurtarıcı eylemleriyle ilişkili hareketleri, Ezoterik Budizm

içerisinde bir ritüel ürünü olarak ‘üç sırrın birleşmesi’ kavramını doğurmuştur (Orzech ve Sørensen, 2011: 88).

BT VII A 119-121: *yänä öndünki täg abişek bergü altmış eki burhanlıg mantalıg alku burhanlar bodis(a)t(a)vlarnıj kavşadılmıšinta ödünüp käsürüp tapıngu ol* “Ve daha önce olduğu gibi, tüm Budhalar ve *Bodhisattva*’larla çevrili altmış iki Budha’yı da kapsayan abhişeka verici maṇḍala’yı arzulayıp ona ibadet edilmelidir” (36).

BT VII içerisinde *abhişeka* kavramı ile ilişkili olan bu bölümde, *abhişeka* (*Bodhisattva*’ların Budhaliğa ulaşmaları gerekli son aşama) için altmış iki Budha’yı kapsayan ve etrafı Budha ve *Bodhisattva*’lar ile çevrili bir *maṇḍala*’ya ihtiyaç duyulup bunun oluşturulması ve ona ibadet edilmesi (bir usta tarafından) söylenmektedir. Ezoterik Budizm’e özgü *maṇḍala* terimi, içerisinde Budha ve *Bodhisattva*’lar gibi önemli Budist karakter ve ilahların yer aldığı ‘kutsal daireler’ olarak bilinmektedir. Çoğunlukla bu terim, Budha’nın akıl, zihin ve söz gibi kavramlarını temsil etmektedir (Keown, 2003: 171). Budizm’de, ritüel uygulamalarını başlatmak için kullanılan *maṇḍala*, genellikle ‘kutsama’, ‘kabul töreni’ ya da ‘koruma’ gibi amaçlarla kullanılmaktadır. Merkezinde çeşitli Budha, *Bodhisattva* ve ilah topluluklarının yer aldığı bu kavram, zihinsel olarak odaklanmayı sağlayarak kişinin meditasyon yoluyla aydınlığa ulaşmasını sağlamaktadır (Buswell & Lopez, 2014: 523-524).

Eliade’ye göre, Hint geleneğinde krallık sembolleri, *maṇḍala* ritüelleri ve *maṇḍalaların* oluşturulmasında etkiye sahiptir. Budha, en üstün *cakravartin*, yani kozmosun hâkimidir. *Maṇḍala*’nın içinde cereyan eden tören, *abhişeka*’dır. Çeşitli *maṇḍala* çemberlerine yerleştirilen Budha tasvirlerinde krallık taçları vardır ve öğrenci, *maṇḍala*’ya girmeden önce *Guru*’nun elinden ne olduğunu bildiği kraliyet sembollerini alır. Öğrenci, bu ritüelle hükümdarla özdeşleştirilerek özerk bir statüye ulaşmaktadır (2017: 200-201). Ayrıca, Davidson’a göre, *ācārya* denilen usta kişi, öncelikle bir toprak parçasını kutsar ve bu toprak parçası üzerine *maṇḍala*’yı kurar. Kuru inek pisliği ile *maṇḍala*’nın etrafı kaplanır. *Maṇḍala* içerisinde sunular yerleştirilir, tütsü yakılarak aday özel bir vazo (*kalaśa*) ile belli bir amaç doğrultusunda ‘serpme’ işlemini yapar. Budha’ya yakarmak için kullanılacak ateş ayini (*homa*) uygulamasından sonra bu seremoni, haftalar boyu sürecek şekilde yapılmaktadır. Budha korteji denilen *parivāra*’yı içeren görünümle beraber *maṇḍala*’nın büyütülmesi ile aday, Budha korteji ve kendisi arasında mistik ilişkiyi doğrulamak için *maṇḍala* içine bir çiçek atar. Bu

doğrultuda, *abhiṣeka* hızlı şekilde gelişen taç üzerine bez bağlama, hükümdar asası, ilahların gösterimi gibi uygulamalarla tamamlanabilmektedir (Davidson, 2011: 75).

Mahāvairocana ve *Sarvatathāgatattvasaṃgraha* adlı metinlerde, *abhiṣeka* Siddharta'nın aydınlanmasını mitik açıdan yeniden ortaya koyan bir ritüel olarak *maṇḍala* kavramı ile karşımıza çıkmaktadır. Bu aydınlanma süreci, koruyucu ilah ile karmik ilişkileri yansıtan *maṇḍala* içine atılan çiçekten önce günah çıkarma ve *Bodhisattva* yeminlerini içermektedir. Bu süreç, *mantra*'nın aktarımı, *mudrā*'nın kullanımı ve öğrencinin vücudu üzerine koruyucu ilahın temel özelliklerini yansıtan nesnelere yerleştirilmesi ile tamamlanmaktadır (Orzech, 2011: 117).

Bu yönüyle, BT VII içerisinde yer alan ilgili bölüm, *maṇḍala* tekniği ile Budhaliğe kabul ya da giriş töreni olan *abhiṣeka* ritüelini başlatacak uygulama olarak görülmektedir. *Maṇḍala* ile başlayan bu süreç, çeşitli uygulamalarla gelişecek 'odaklanma' ritüeli sonucu, kişiyi Budhalık mertebesine erdirecektir.

BT VII içerisinde ayrıca, kişiyi *abhiṣeka* derecesine ulaştıracak *maṇḍala* tekniği hakkında da bilgiler yer almaktadır. *Maṇḍala* içerisinde yer alan Budha sembollerine dayalı anlatım, *abhiṣeka* teriminin Ezoterik ritüellerle bağlantılı olduğunu göstermektedir.

BT VII A 122-139: *alku ančulayu kälmišlār maṇa abhiṣek berü y(a)rıkazunlar tep yalbarmak üzä oom sarva tat(a)da abhiṣekdä samay-a širi hung teyü abhiṣek bermäk üzä bilgä biliglig suv üzä бүдүн ат'öz toşup alku kılınč arıp suv kalınčısı töpütä toşup tägmäk üzä kiruka ög kaṇ ekigününj ät'özlärintä včir-a satu-a tört ornaqtaki divatalarnıj töpülärintä ratna-sanbavi köñül tilgäntäki divatalarnıj töpülärintä abita ät'öz tilgäntäki divatalarnıj töpülärintä varyočana tantarig tilgändäki divatalarnıj töpülärintä amogasiti burhan bolmišların sakingu ol bo ärsär kántü özüg törüdü sakınmak ärür "Kişi, yalvararak şunu düşünmelidir: 'Bütün Tathāgatalar nezaketle [bana abhiṣeka versin!] Kişi, abhiṣeka'ya [om] sarva tathāgata abhiṣekata samaye śrī [hūm] aracılığıyla ulaşarak, tüm bedeninin bilgelik suyu ile dolduğunu hayal etmelidir. Her şeyden (kötülüklerden) arınmış (bu) suyun geri kalanı başın tepesinde sorunsuzca akar ve bu sayede Heruka'nın anne-baba figürünün her ikisinde de Vajrasattva vardır. Ratnasambhava'ya karşı dört (Devatālar) köşede, (aklın çemberi) içindeki Devatāların yanlarında Akśobhya vardır. Devatāların tepelerinde, konuşma dairesinde Amitabha vardır. Devatāların tepelerinde, beden dairesinin köşelerinde Vairocana vardır. Devatāların tepelerinde, yemin dairesi içerisinde, Amoghasiddhi Budha vardır. Bunlar, kendini yaratma fikridir" (36-37).*

BT VII içerisinde yer alan bu bölüm, *Bodhisattva*'ların Budhalardan *abhiṣeka* mertebesini isteyişini ve bu uygulama için gerekli teknikleri anlatmaktadır. BT VII'deki metne göre, Tathāgatalardan nezaketle istenen *abhiṣeka* mertebesine, Budhalar tarafından verilen yanıt [om] sarva tathāgata abhiṣekata samaye śrī [hūm]

ifadesinin söylenmesi şeklindedir. Bu sözü dile getiren kişinin vücudunun bilgelik suyuyla dolduğu ve bu ifadenin kişiyi tüm kötülüklerden arındırma gibi işlevi olduğu görülmektedir. Bir ‘taç’ töreni şeklinde başın tepesinden vücuda su dökme olarak uygulanan bu ritüelde, suyun geri kalanının başın tepesinden düzenli bir şekilde aktığı, bu görünümün Heruka’nın⁴ anne-baba figürü olan Vajrasattva’yı⁵ çağrıştırdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, taç üzerinde bulunan her bir

⁴ *Heruka*, Hevajra ya da Cakra-samvara gibi anlatılarda öfkeli tanrıları anlatan ve genellikle koruyucu tanrı olarak bilinmektedir (Keown, 2003: 106). Çok eski dönemlerde ölü yakma ile ilişkilendirilen ve Śiva’nın bir biçimi olan *Heruka*, Tibet ve Çin Budizmi’nde ‘kan içiçi’ anlamı ile görülse de bu ifade genelde bir Budha için de kullanılmaktadır (Buswell & Lopez, 2014: 347).

⁵ Ezoterik Budizm’de ruhsal arınma ve olumsuz mental eğilimlerin üstesinden gelme demek olan *Vajrasattva*, Budist ikonografide beyaz renkte tasvir edilip sağ elinde şimşek (*vajra*) sol elinde ‘şefkat’i sembolize eden bir çan (*ghanta*) bulundurarak ‘yıkılmaz saflığı’ temsil etmektedir (Keown, 2003: 322). Tantrik bir ilah olarak Pañcatathāgata sistemi içerisinde, altıncı Budha olarak tanımlanan *Vajrasattva*, bu sistem içerisinde Budha *Akśobhya* ile yer değiştirmiştir. Ayrıca, *Vajrasattva* Tibet’te özellikle arınma ve günah çıkarma ritüellerinde yüz hecelik mantrası ile bilinmektedir (Buswell & Lopez, 2014: 956).

sembolün Ratnasambhava ⁶ , Akśobhya ⁷ , Amitābha ⁸ ve Vairocana ⁹ gibi şahsiyetleri temsil ettiği de görülmektedir. Bu yönüyle, BT VII içerisindeki bu anlatım, Ezoterik Budizm'e özgü bilgilerle *abhiṣeka* makamına ulaşmayı

⁶ 'Mücevherden Doğan Biri' anlamına gelen ve Beş Budha'dan biri olan *Ratnasambhava*, Budist resimlerde güney yönünde sarı renkte *sambhoga-kaya* ile gösterilmiştir. Budist düşünce sisteminde bu terim, 'Beş farkındalık'tan biri olarak (panca-jñana), 'Aynılık Farkındalığı'nın vücut bulmuş şekli olarak düşünülmektedir (Keown, 2003: 234). Budist ikonografilerde, *Ratnapānī* ile görülen *Ratnasambhava*, sol elinde tuttuğu mücevherle, hem maddi zenginlik hem de *Dharma*'ya yönelik bilgiyi zenginleştirme yeteneğine sahiptir. Bazen bir at ya da bir çift aslana binmiş olarak tasvir edilen *Ratnasambhava*, Budist düşünce sistemi açısından bir kült hâline gelmemiştir (Buswell & Lopez, 2014: 703-704).

⁷ Ezoterik Budizm'de 'Beş Tathāgata'dan biri olan *Akśobhya*, Budist ikonografide beyaz ya da mavi renkte doğu yönünde tasvir edilmiştir. *Akśobhya*, 'Beş Farkındalık' olarak bilinen (panca-jñana) kavram içerisinde 'Ayna Gibi Farkındalık' kavramının vücut bulmuş şeklidir. Erken dönem Mahāyāna düşüncesi içerisinde *Abhirati* olarak bilinen Saf Ülke'de olduğuna inanılan *Akśobhya*, 'Beş Budha' ailesi içerisinde yer almaktadır (Keown, 2003: 8). 'Doğu'nun Budha'sı' olarak bilinen bu ilah, özellikle ahlak uygulamalarında ustalaşarak Budhalığı sürdürme yeminini yerine getirmesi ile bilinmektedir. Budist düşünce sisteminde kült duruma gelen bu ilah, *Amitābha* Budha'dan önce ve Śākyamuni Budha'dan sonra ortaya çıkmıştır. Bu kült, Japonya'da görülse de asla Doğu Asya'da *Amitābha* Budha ya da *Vairocana* kadar etkide bulunmamıştır. *Akśobhya*, genellikle *maṇḍala* içerisinde gizlenmiş bir şekilde görülmektedir (Buswell & Lopez, 2014: 27).

⁸ *Amitayus* 'Sınırsız Yaşam' olarak da bilinen *Amitābha* Budha, 'Sınırsız Işık' anlamında 'Batı Yönünün Budha'sı' olarak Budist ikonografilerde tasvir edilmektedir. *Amitābha*, 'Beş Farkındalık'tan içerisinde 'Farkındalığın Ayrımına Ulaşmış' kişi olarak Beş Budha ailesi içerisinde yer almaktadır. Erken dönem Mahāyāna sistemi içerisinde *Sukhāvati* olarak bilinen Saf Ülke'de olduğuna inanılan *Amitābha* Budha, Doğu Asya Budizmi'nin önemli sembollerinden biridir (Keown, 2003: 10). Doğu Asya'daki Budist uygulamaların merkezi figürü olan *Amitābha*'nın Hint kökenli oluşu net olmasa da kendisinin ışık ve karanlık gibi kavramları temsil etmesi yönüyle Zerdüştlüğü çağrıştırdığı düşünülmektedir. 'Beş Tathāgata'dan biri olarak Tantrik gösterimlerde genellikle kırmızı renkle tasvir edilen *Amitābha*, *Avalokiteśvara* ve *Mahāsthāmaprāpta*'nın da yer aldığı heyetle görülmektedir (Buswell & Lopez, 2014: 34-35).

⁹ BT VII içerisinde bir *maṇḍala* figürü ile sergilenen 'kutsama' törenini yansıtan 'taç' sembolü ile ilişkili Tantrik kişiliklerden *Vairocana*, 'Beş Tathāgata'dan biri' olarak 'Aydınlatıcı' anlamına gelir. 'Beş Farkındalık'tan 'Gerçekliğin Sürekli Oluşunun Farkına Varan' *Vairocana*, Çin Hua-yen Okulu ve Ezoterik Budizm içerisinde, *maṇḍalalarda* merkezi pozisyonda, kutsal kozmos diyagramı içerisinde yer almaktadır. Tibet ve Çin'de *dharma-kaya*'nın kişiselleştirilmesi olarak görülen *Vairocana*, *Mahāvairocana* olarak da adlandırılmaktadır (Keown, 2003: 320). *Vairocana*, vajradhātu denilen *maṇḍala*'da dinî topluluğun merkezinde, dört yönü temsil eden Budhalar ile çevrelenmiş *mudrā* görünümü ile anlatılmıştır. Ayrıca, Garbhadhātu *maṇḍala* içerisinde *Vairocana*, sekiz yapraklı lotusun merkezinde Budha ve *Bodhisattva*'larla bir arada yer almaktadır (Buswell & Lopez, 2014, 950).

sağlamaktadır. *Abhiṣeka* açısından bu bilgileri oluşturan kavramlar, Heruka, Vajrasattva, Ratnasambhava, Akśobhya, Amitābha ve Vairocana gibi şahsiyetlerdir. Bu doğrultuda, Ezoterik sistem içerisinde gerçekleştirilen ritüel teknikleri vasıtasıyla merkeze alınmış bu ilahlar aydınlanma ve Budhalık hedefine yönelik uygulamalarda ön plandadır.

Ezoterik Budizm'e ait Uygurca *dhāraṇī*(ler)de 'su' metaforu dışında *abhiṣeka* töreninin renk renk çiçekler, parfümler ve tütsüler yoluyla sergilendiği görülmektedir.

UV₀₇₃₋₀₈₄: [t(ä)ṅrilär] eligi-y-ä ušniš-a vičay atl(i)g ančulayu kälmišniṅ töpütä **abišek kılılmış** alku ayıg yavız yollarıg artokrak uz arıtdači örtüg tıdıglarıg alku ängäklig tugumlarıg buždači artatdači tamulı yilkılı ärklig han yertinčüsin alkumı arutdači ädgü yolka uduždači darni bar ärür t(ä)nrilär eligi-y-ä anın bo ušniša vičay atl(i)g darni alku ayıg yavız yollarıg artokrak uz -arıtdači darnini kodar m(ä)n "... (Ušniša Vijayā adlı...) Öylece Gelmiş Tathāgata'nın tepesinden (türlü çiçekler, parfümler ve tütsüleri) *abhiṣeka* töreni ile sunduktan sonra Budha (şöyle dedi:) 'Tüm kötü yolları fazlasıyla saflaştırarak, günahları, acıları ve tüm acılı doğumları sona erdirecek ve saflaştırarak; Cehennem ülkesi ve yer altında Kral Yama'nın ülkesindeki her şeyi temizleyecek, iyi yola sevk edecek bir *dhāraṇī* vardır.' Ey Tanrılar Hükümdarı Indra, bu sebepten tüm kötü yolları ziyadesiyle saflaştırarak *dhāraṇī*'yi söylerim" (154-155, 189).

Indra, Budha'ya ricasını sunmadan evvel Budha'nın onuruna çiçek, parfüm vb. sunulardan oluşan bir *abhiṣeka* tertip eder, ricasını arz ederek Budha'dan kurtuluş reçetesini alır. Bu yönüyle, bu satırlarda *abhiṣeka* uygulamasının bir kabul töreninden ziyade, birinden yardım isteme amacı ile düzenlendiği görülmektedir.

Sonuç

Toharca A/B (*abhišek*) dillerinden Eski Uygur Türkçesine *abišek* ~ *abişik* ya da *abişik* olarak aktarılan Skr. *abhiṣeka* ifadesi, Uygur dinî yaşamında hem Mahāyāna hem de Ezoterik Budizm'e dair dinî öğretiler açısından kilit role sahiptir. Mahāyāna Budizmi'nde Budha olma yolunda ilerleyen *Bodhisattva*'ların tüm aşamaları geçtikten sonra ulaştıkları 'Budhaliğa kabul' töreni olan *abhiṣeka*, Ezoterik Budizm içerisinde bir usta (Guru) rehberliğinde *mantra*, *mudrā*, *maṇḍala* ve *dhāraṇī* gibi teknikler kullanarak gizli öğretiye ulaşma olarak bilinmektedir. Mahāyāna Budizmi açısından Budist anlatılar içerisinde Maitreya gibi *Bodhisattva*'ların Budha tarafından Budhalık ile ödüllendirildikleri kabul töreninin adı olan *abhiṣeka*, bir 'kutsama' uygulaması olarak da görülmektedir. Mahāyāna Budizmi'ndeki Budha figürü yerine *Guru* ile gerçekleştirilen *abhiṣeka*,

Ezoterik sistem içerisinde var olan büyü uygulamaları temelinde ‘gizli öğreti’ye kabulü anlatan bir terim niteliği taşımaktadır. Mahāyāna Budizmi açısından *Bodhisattva*’ların *on pāramitā*’yı tamamlamalarında gerekli beş tür öğretilerden biri olan *abhiṣeka*, Ezoterik Budizm’in aksine Budhalık ve Budha sınıfı kavramları ile alakalı bir kabul töreni olarak da bilinmektedir. Ezoterik Budizm’de ‘Beş *Dharma*’ türünden biri olan *abhiṣeka*, Mahāyāna Budizmi’ne dayalı Budist Uygur metinlerine nazaran kendi içerisinde ‘Saf Bilgi, Gizli İnanç, Mükemmel Bilgi vb.’ türlere sahiptir. *Abhiṣeka*, Ezoterik Budizm’e özgü yöntemlerle özellikle meditasyon ve büyü temelli fark edişin ürünü olarak bir ‘arınma, mükemmel aydınlanma’ya aracılık eden bir kavramdır. Mahāyāna ve Ezoterik Budizm açısından bir ‘arınma’, ‘Budhalığa ulaşma’ durumu olarak bir Budha ya da bir öğretici ustası (*Guru*) tarafından ‘su’ ile gerçekleştirilen kabul töreni olan *abhiṣeka*, Budist Uygur metinlerinde bir din büyüğüne ricada bulunmak için çiçek, parfüm ve tütsü şeklindeki sunularla da gerçekleştirilmektedir.

Kısaltmalar

BT III = Tezcan 1974.

BT VII = Kara & Zieme 1976.

BT VIII = Kara & Zieme 1977.

Çev. = Çeviren.

Ed. = Editör.

İng. = İngilizce.

SH = Soothill & Hodous 1937.

Skr. = Sanskritçe.

UV = İsi 2019.

Uyg. = Eski Uygur Türkçesi.

vb. = ve benzeri.

Kaynakça

Beer, R. (1999). *The Encyclopedia of Tibetan Symbols and Motifs, Text and Illustrations*. Shambhala.

Burkert, W. (1999). *İlk Çağ Gizem Tapıları*. Çev. Şener, A. S. İmge.

- Buswell, R. E. (2003). *Encyclopedia of Buddhism I-II*. Thomsen Gale.
- Buswell, Robert E. & Lopez, D. E. (2014). *The Princeton Dictionary of Buddhism*. Princeton University Press.
- Dasgupta, S. B. (1950). *An Introduction to Tantric Buddhism*. Calcutta University Press.
- Davidson, R. M. (2002). *Indian Esoteric Buddhism: a Social History of the Tantric Movement*. Columbia University Press.
- Davidson, R. M. (2011). Abhiṣeka. In Charles D. Orzech et al. (Eds.), *Esoteric Buddhism and the Tantras in East Asia* (pp. 71-75). Brill.
- Dowson, J. (1879). *A Classical Dictionary of Hindu Mythology and Religion, Geography, History, and Literature*. Trübner & Co.
- Edgerton, F. (1953). *Buddhist Hybrid Sanskrit, Grammar and Dictionary II: Dictionary*. Motilal Banarsidass Publishers.
- Eliade, M. (1975). *Rites and Symbols of Initiation, The Mystery of Birth and Rebirth*. Harper Colophon Books.
- Eliade, M. (2017). *Yoga: Ölümsüzlük ve Özgürlük*. Çev. Berktaş, A. Alfa.
- Gablankowska-Kukucz, J. (2015). Initiation Rituals in Shingon and Tibetan Buddhism. *The Polish Journal of the Arts and Culture, New Series 2*, 43-53.
- Gray, D. B. (2016). Tantra and the Tantric Traditions of Hinduism and Buddhism. In Brown, F. B. (Ed.), *Oxford Research Encyclopedia of Religion* (pp. 1-35). Oxford University Press.
- Guenon, R. (2003). *İnisiyasyona Toplu Bakışlar I*. Çev. Kanık, M. Hece.
- Harvey, P. (2013). *An Introduction to Buddhism: Teaching, History und Practices*. Cambridge University Press.
- İsi, H. (2019). *Eski Türkçe Tantrik Bir Metin: Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Kara, G. & Zieme, P. (1976). *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung. Berliner Turfantexte VII*. Akademie Verlag.
- Kara, G. & Zieme, P. (1977). *Die uigurischen Übersetzung des Guruyogas Tiefer Weg von Saskya Pandita und der Mañjuśrīnāmasaḡīti*. Berliner Turfantexte 8. Akademie Verlag.
- Kaya, K. (2017). *Buddhizm Sözlüğü*. Doğu Batı.
- Keown, D. (2003). *Dictionary of Buddhism*. Oxford University Press.
- Orzech, C. D. & Sørensen, H. H. (2011). Mudrā, Mantra, Mandala. In Charles D. Orzech et al. (Eds.), *Esoteric Buddhism and the Tantras in East Asia* (pp. 76-89). Brill.
- Orzech, C. D. (2011). On the Subject of Abhiṣeka. *Pacific World: Journal of the Institute of Buddhist Studies*, 3(13), 113-128.

- Prasad Sing, L. (2010). *Buddhist Tantra: A Philosophical Reflection and Religious Investigation*. Concept Publishing Company.
- Röhrborn, K. (1977). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung 1: a-agrig*. Franz Steiner Verlag.
- Sharpe, E. J. (2000). *Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram*. Çev. Güç, A. Arasta.
- Soothill, W. E. & Hodous, L. (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms with Sanskrit and English Equivalents and a Sanskrit-Pali Index*. London: Kegan Paul.
- Swearer, D. K. (1995). Hypostasizing the Buddha: Buddha Image Consecration in Northern Thailand. *History of Religions*, 34(3), 263–280.
- Tezcan, S. (1974). *Das Uigurische Insadi-Sūtra*. Berliner Turfan Texte 3. Akademie Verlag.
- Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur, IV. Tegziñç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [2. Baskı]
- Tokyürek, H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tsuchiyama, Y. (2005). Abhiseka in the Vedic and post-Vedic Rituals. In Shingo, E. & Takashima, J. (Eds.), *From Material to Deity: Indian Rituals of Consecration* (pp. 51–93). Manohar.
- Tulku, T. R. (1997). Hidden Teachings of Tibet. In Talbott, H. (Ed.), *An Explanation of the Terma Tradition of Tibetan Buddhism*. Wisdom Publications.
- Twist, R. L. (2018). Images of the Crowned Buddha along the Silk Road: Iconography and Ideology. *Humanities*, 92(7), 1–30.
- Watanabe, M. (2005). Aum Shinrikyo. In Jones, L. (Ed.), *Encyclopedia of Religion* (pp. 631–633). Thomson Gale.
- Wayman, A. (1973). *The Buddhist Tantras: Light On Indo-Tibetan Esotericism*. Samuel Weiser.
- Wayman, A. (1987). Buddhism, Schools of: Tantric Ritual Schools of Buddhism. In Jones, L. (Ed.), *Encyclopedia of Religion* (pp. 1203–1221). Thomson Gale.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Universitätsverlag Göttingen.
- Wu, Y. (2019). *Transmission of Law and Merit: A Comparative Study of Daoist Ordination Rite and Esoteric Buddhist abhiseka in Medieval China (400–907)*. Arizona State University. (Unpublished PhD Thesis).
- Zieme, P. & Kara, G. (1979). *Ein uigurisches Totenbuch. Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang, British Museum Or. 8212 (109)*. Akadémiai Kiadó.